

Η απαλλαγή από το ΜτΘ και η υποχρέωση του κράτους για οργάνωση εναλλακτικού μαθήματος: οι πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις*

Ρωζάνη Φράγκου,

Επίκουρη Καθηγήτρια Δημοσίου Δικαίου, Νομική Σχολή ΔΠΘ

Το μάθημα των Θρησκευτικών βρίσκεται εδώ και πολλά χρόνια στο επίκεντρο μιας έντονης και συχνά αντιφατικής νομολογιακής αντιπαράθεσης. Πρόκειται για ένα πεδίο στο οποίο τέμνονται κρίσιμα συνταγματικά μεγέθη: η αποστολή της παιδείας, η θρησκευτική ελευθερία –στη θετική και αρνητική της διάσταση–, η προστασία της ιδιωτικότητας και των προσωπικών δεδομένων, αλλά και η υποχρέωση του κράτους να οργανώνει ισότιμη εκπαίδευση για όλους τους μαθητές. Η πρόσφατη νομολογία, ιδίως του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ), ανέδειξε με ιδιαίτερη ένταση τα ζητήματα αυτά, επιτρέποντας πλέον την μετατόπιση της συζήτησης από το ζήτημα της ίδιας της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών –αυτό έχει λυθεί πια ευτυχώς– προς ένα διαφορετικό, εξίσου κρίσιμο, ερώτημα, που αφορά τις θετικές υποχρεώσεις του κράτους έναντι των μαθητών και μαθητριών που απαλλάσσονται από την υποχρεωτική παρακολούθησή του.

Η προβληματική αυτή αναπτύσσεται γύρω από τρία διακριτά, αλλά αλληλένδετα επίπεδα. Το πρώτο άπτεται του περιεχομένου και του χαρακτήρα του μαθήματος. Το ζήτημα επικεντρώνεται στο κατά πόσο το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει να έχει ομολογιακό ή δογματικό χαρακτήρα, ή αν αντίθετα επιβάλλεται να οργανώνεται ως θρησκευσιολογικό και πλουραλιστικό γνωστικό αντικείμενο. Ως προς το σκέλος αυτό, η νομολογία του ΣτΕ είναι γνωστή και σαφής.¹ Έχει υιοθετήσει μια μάλλον συντηρητική ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 16 παρ. 2 Συντ., με έμφαση στη σημασία του άρθρου 3 Συντ. και της επικρατούσας θρησκείας, συνδέοντας την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης σχεδόν αποκλειστικά με την ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης. Υπό την οπτική αυτή, το μάθημα των Θρησκευτικών νοείται ως κατεξοχήν ομολογιακό, κατηχητικού χαρακτήρα, απευθυνόμενο αποκλειστικά στους ορθόδοξους μαθητές.²

Το δεύτερο επίπεδο αφορά το δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα και τις εγγυήσεις προστασίας της θρησκευτικής συνείδησης. Η σχέση των δύο πρώτων επιπέδων είναι προφανής. Ήδη η συγκριτική επισκόπηση των δύο βασικών μοντέλων θρησκευτικής

* Το παρόν κείμενο αποτελεί αποτύπωση της προφορικής εισήγησης που παρουσιάστηκε στο 13ο Ετήσιο Διεθνές Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), με τις αναγκαίες μόνο προσαρμογές ως προς την μορφή και την βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

¹ ΣτΕ 660/2018 (Ολ.) και 1749–1750/2019 (Ολ.).

² Στον αντίποδα της νομολογιακής προσέγγισης του ΣτΕ, η ΕΕΔΑ, ασκώντας τον θεσμικό της ρόλο ως συμβουλευτικού οργάνου της Πολιτείας για την προώθηση και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, έχει υποστηρίξει ότι το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει να προσανατολίζεται σε μια ουδέτερη, γνωσιολογική και θρησκευσιολογική προσέγγιση, η οποία αποσκοπεί στην κριτική ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών χωρίς δογματική κατεύθυνση ή εμφύτευση συγκεκριμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Βλ. ΕΕΔΑ, Δήλωση με αφορμή την εφαρμογή των Προγραμμάτων Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στα σχολεία, 10 Οκτωβρίου 2016, σελ. 3-4, GNCHR, Submission to the United Nations Human Rights Committee by the GNCHR in view of the third periodic report of Greece on the implementation of the ICCPR, September 2024, παρ. 45, σελ. 21

εκπαίδευσης στην Ευρώπη καταδεικνύει ότι ο βαθμός ομολογιακού προσανατολισμού του μαθήματος βρίσκεται σε αντιστρόφως ανάλογη σχέση με την έκταση των εγγυήσεων απαλλαγής από αυτό. Όσο περισσότερο, δηλαδή, το μάθημα επιδιώκει την θρησκευτική διαπαιδαγώγηση σύμφωνα με συγκεκριμένο δόγμα, τόσο εντονότερα ανακύπτει η ανάγκη κατοχύρωσης ενός αποτελεσματικού και πραγματικά απροϋπόθετου δικαιώματος εξαίρεσης των μαθητών που δεν επιθυμούν να συμμετάσχουν.³ Αντίθετα, στα συστήματα όπου το μάθημα οργανώνεται ως θρησκευολογικό ή πολυφωνικό γνωστικό αντικείμενο, η ανάγκη πρόβλεψης απαλλαγής εμφανίζεται λιγότερο επιτακτική. Υπό το πρίσμα αυτό, το ζήτημα της απαλλαγής δεν συνιστά αυτοτελή προβληματική, αλλά αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα της επιλογής του νομοθέτη ως προς τον χαρακτήρα του ίδιου του μαθήματος.

Στο πλαίσιο αυτό, η εθνική νομολογία, η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) και οι αποφάσεις της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ) έχουν συμβάλει καθοριστικά στην ενίσχυση της προστασίας της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας. Ειδικότερα, σε αντίθεση με την νομολογία του ΣτΕ ως προς το περιεχόμενο του μαθήματος, οι αποφάσεις του που αφορούν την προστασία του ευαίσθητου προσωπικού δεδομένου «θρήσκευμα» είναι σαφώς προσανατολισμένες στην ενίσχυση της προστασίας της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας.⁴ Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν τόσο η ΑΠΔΠΧ,⁵ όσο και το ΕΔΔΑ, ιδίως με την απόφαση Παπαγεωργίου κατά Ελλάδας,⁶ κρίνοντας ότι η άσκηση του δικαιώματος απαλλαγής από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών δεν μπορεί να εξαρτάται από την αποκάλυψη του θρησκεύματος ή από την δήλωση ότι ο μαθητής δεν είναι ορθόδοξος χριστιανός. Κατά συνέπεια, η απαλλαγή πρέπει να χορηγείται μετά από απλή δήλωση, χωρίς δυνατότητα διασταύρωσης ή ελέγχου της ειλικρίνειάς της από την Διοίκηση, δεδομένου ότι μια τέτοια διαδικασία θα συνεπαγόταν προσβολή της αρνητικής διάστασης της θρησκευτικής ελευθερίας.

Το τρίτο επίπεδο, το οποίο αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσας εισήγησης, αφορά το μάθημα που παρέχεται εναλλακτικά στους μαθητές και τις μαθήτριες που απαλλάσσονται από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Εδώ, το κέντρο βάρους της συζήτησης μετατοπίζεται από το δικαίωμα αυτό καθαυτό στις υποχρεώσεις που η άσκησή του γεννά για την Πολιτεία. Αφετηρία της παρούσας εισήγησης αποτελούν οι αποφάσεις 2417/2025 και 2418/2025 του Γ' Τμήματος του ΣτΕ,⁷ οι οποίες, αν και εντάσσονται στη μακρά νομολογιακή αντιπαράθεση γύρω από το μάθημα των Θρησκευτικών, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μετατοπίζουν την συζήτηση από την αναγνώριση της σχετικής υποχρέωσης της Διοίκησης στο ζήτημα της εκπλήρωσής της. Με άλλα λόγια, αναδεικνύουν ότι το κρίσιμο πλέον ερώτημα δεν είναι η ύπαρξη της υποχρέωσης οργάνωσης εναλλακτικού

³ Α. Βλαχογιάννης, «Είναι υποχρεωτική η θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία;», Syntagma Watch, 12.4.2019.

⁴ ΣτΕ 1749/ 2019 (Ολ.), 1759-1760/2019 (Ολ.), 1534-1536/2023 (Ολ.).

⁵ ΑΠΔΠΧ 28/2019 (αναγραφή θρησκεύματος σε τίτλους σπουδών) και ΑΠΔΠΧ 32/2020 (απαλλαγή από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών).

⁶ ΕΔΔΑ, Παπαγεωργίου κ. Ελλάδας, [αρ. προσφ. 51923/12], 18.2.2016.

⁷ ΣτΕ 2417-2418/2025 Γ' Τμ., σκέψη

μαθήματος, αλλά οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες μπορεί να θεωρηθεί ότι η υποχρέωση αυτή έχει πλήρως ικανοποιηθεί.

Το κρίσιμο αυτό ερώτημα επιχειρεί να φωτίσει η παρούσα εισήγηση. Στο πλαίσιο αυτό, αρχικά αναλύεται η θεμελίωση της υποχρέωσης οργάνωσης ενός ισότιμου μαθήματος συναφούς προς το μάθημα των Θρησκευτικών, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από τη νομολογία του ΣτΕ (Α). Στη συνέχεια, εξετάζεται κατά πόσο η κανονιστική κατοχύρωση του μαθήματος της Ηθικής, ως εναλλακτικού προς το μάθημα των Θρησκευτικών, αρκεί για την εκπλήρωση της σχετικής υποχρέωσης της Διοίκησης ή αν συνιστά απλώς αναγκαία, αλλά όχι επαρκή, προϋπόθεση συμμόρφωσης προς τις συνταγματικές και διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας (Β).

1. Η υποχρέωση οργάνωσης ενός ισότιμου μαθήματος συναφούς προς το μάθημα των Θρησκευτικών

Οι αποφάσεις 2417 και 2418/2025 του Γ' Τμήματος του ΣτΕ αποτελούν το επιστέγασμα μιας νομολογιακής πορείας που εκκίνησε με τις αποφάσεις της Ολομέλειας του 2019 και εξελίχθηκε σταδιακά μέσα από τις μεταγενέστερες κρίσεις του Δικαστηρίου.⁸ Με αυτές, το Δικαστήριο έκανε δεκτές για πρώτη φορά αιτήσεις ακύρωσης κατά παράλειψης οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας του Υπουργού Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού (ΥΠΑΙΘΑ), κρίνοντας ότι η Διοίκηση δεν είχε εκπληρώσει την συνταγματική υποχρέωσή της να οργανώσει και να παράσχει ισότιμο μάθημα συναφούς περιεχομένου στους μαθητές που απαλλάσσονται νομίμως από το μάθημα των Θρησκευτικών. Παρά τις επανειλημμένες δικαστικές παρεμβάσεις και την χορήγηση επαρκούς χρόνου προσαρμογής έως τη λήξη του σχολικού έτους 2022-2023,⁹ η Διοίκηση δεν θέσπισε εγκαίρως το αναγκαίο κανονιστικό και οργανωτικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα οι απαλλασσόμενοι μαθητές να στερούνται επί σειρά ετών ισότιμης εκπαιδευτικής μεταχείρισης. Υπό την έννοια αυτή, οι αποφάσεις του 2025 δεν εισήγαγαν νέα νομολογιακή κατεύθυνση, αλλά επιβεβαίωσαν με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι η οργάνωση εναλλακτικού μαθήματος δεν αποτελεί πολιτική επιλογή της Διοίκησης, αλλά δεσμευτική συνταγματική υποχρέωση, της οποίας η μη τήρηση συνιστά παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας.

Το Δικαστήριο θεμελίωσε την κρίση του στον συνδυασμό των άρθρων 16 παρ. 2 και 13 Συντ. με τα άρθρα 9 και 14 ΕΣΔΑ και το άρθρο 2 ΠΠΠ στην ΕΣΔΑ, υπογραμμίζοντας ότι η οργάνωση της εκπαίδευσης οφείλει να ισορροπεί μεταξύ της συνταγματικής αποστολής της παιδείας και της προστασίας της ελευθερίας θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των μαθητών και των γονέων τους, χωρίς διακρίσεις. Η επισήμανση αυτή αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η υποχρέωση της Πολιτείας να οργανώσει και να παράσχει ισότιμο εναλλακτικό μάθημα απορρέει ευθέως από το Σύνταγμα και τις υπερνομοθετικής ισχύος δεσμεύσεις της χώρας.¹⁰ Ως εκ τούτου, η σχετική αρμοδιότητα οργάνωσης του εναλλακτικού μαθήματος –ως προς το περιεχόμενο, την ένταξη στο ωρολόγιο πρόγραμμα και την ανάθεση διδασκαλίας– δεν καταλείπεται στη διακριτική ευχέρεια

⁸ ΣτΕ 1749/2019 (Ολ.), ΣτΕ 1478-1480/2022 (Ολ.), ΣτΕ 1175-1176/2025 Γ' Τμ., ΣτΕ 1835/2025 Γ' Τμ.

⁹ ΣτΕ 1478/2022 (Ολ.), ΣτΕ 1175-1176/2025 Γ' Τμ., ΣτΕ 1835/2025 Γ' Τμ.

¹⁰ Βλ. ΣτΕ 211/2006 Δ' Τμ., ΣτΕ 4917/2012 Δ' Τμ., ΣτΕ 4003/2014 (Ολ.), ΣτΕ 2040/2017 Δ' Τμ., ΣτΕ 1268/2019 Γ' Τμ. κ.ά.

της Διοίκησης, αλλά συνιστά αντικείμενο δέσμιας αρμοδιότητας.¹¹ Ειδικότερα, πρόκειται για νόμιμη οφειλόμενη ενέργεια,¹² της οποίας η παράλειψη κρίθηκε μη νόμιμη.¹³

2. Η έκταση της υποχρέωσης συμμόρφωσης της Διοίκησης και το μάθημα της Ηθικής

Το Δικαστήριο αναγνώρισε ως θετική εξέλιξη την έκδοση των υπουργικών αποφάσεων για τα προγράμματα σπουδών του μαθήματος της Ηθικής για το Γυμνάσιο και το Λύκειο,¹⁴ με τις οποίες προβλέφθηκε νέο γνωστικό αντικείμενο προσανατολισμένο στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, της ηθικής κρίσης και της δημοκρατικής συνείδησης των μαθητών.¹⁵ Παρά ταύτα, διαπίστωσε ότι δεν είχαν ρυθμιστεί ουσιώδεις πτυχές της εφαρμογής του στα σχολεία. Πιο συγκεκριμένα, επανέλαβε ότι, βάσει του Συντάγματος, της ΕΣΔΑ και της σχετικής νομολογίας του ΣτΕ, η Διοίκηση είχε δέσμια αρμοδιότητα να θεσπίσει και να καταστήσει πλήρως λειτουργικό ένα ισότιμο εναλλακτικό μάθημα για τους μαθητές που απαλλάσσονται από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Η υποχρέωση αυτή δεν εξαντλούνταν στην κατάρτιση του προγράμματος σπουδών, αλλά εκτεινόταν στην έκδοση του συνόλου των αναγκαίων κανονιστικών πράξεων για την απρόσκοπτη και αποτελεσματική υλοποίηση της διδασκαλίας του.¹⁶ Στο πλαίσιο αυτό, έπρεπε να ρυθμιστούν, μεταξύ άλλων, σε ποιες τάξεις και πόσες ώρες την εβδομάδα θα διδάσκεται η Ηθική (ωρολόγιο πρόγραμμα), πώς θα ενταχθεί στο πρόγραμμα του σχολείου και σε ποια θέση θα βρίσκεται σε σχέση με τα υπόλοιπα μαθήματα, ποιοι εκπαιδευτικοί θα το διδάσκουν, δηλαδή ποιος κλάδος και ποια ειδικότητα καθηγητών (π.χ. φιλόλογοι, φιλόσοφοι, θεολόγοι κ.ά.) θα έχει πρώτη ή δεύτερη ανάθεση του μαθήματος ή ακόμη πώς θα συμμετέχουν οι μαθητές και οι μαθήτριες, δηλαδή ποια θα είναι η διαδικασία με την οποία όσοι απαλλάσσονται από τα Θρησκευτικά θα επιλέγουν και θα παρακολουθούν το μάθημα της Ηθικής.¹⁷

Υπό τα δεδομένα αυτά, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι υπουργικές αποφάσεις του Νοεμβρίου 2025, μολοντί καθόρισαν το περιεχόμενο και τους παιδαγωγικούς στόχους του μαθήματος της Ηθικής, δεν επαρκούσαν για να καταστήσουν το μάθημα

¹¹ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 6.

¹² ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψεις 6-8.

¹³ ΣτΕ 997/2023 Δ' Τμ., σκέψη 5, ΣτΕ 2346/2022 Δ' Τμ., σκέψη 8.

¹⁴ ΥΑ 149205/ΓΔ4/18.11.2025 «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ηθικής για το Γυμνάσιο» (ΦΕΚ Β' 6259/21.11.2025) και ΥΑ 149259/ΓΔ4/18.11.2025 «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ηθικής για το Λύκειο» (ΦΕΚ Β' 6244/21.11.2025).

¹⁵ Το μάθημα θα εφαρμοστεί στο Γυμνάσιο και το Λύκειο από το σχολικό έτος 2026-2027.

¹⁶ Εδώ αξίζει να αναφερθεί ότι, εν τω μεταξύ, μετά την έκδοση των αποφάσεων 2417-2418/2025 του ΣτΕ και έως τον χρόνο σύνταξης της παρούσας, δημοσιεύτηκε απόφαση της Υπουργού Παιδείας για τον καθορισμό του τρόπου εξέτασης του νέου μαθήματος Ηθικής στις Α', Β' και Γ' τάξεις του Ημερήσιου και Εσπερινού Γενικού Λυκείου. Βλ. ΥΑ 75707/Δ2 «Τροποποίηση της υπό στοιχεία 102474/Δ2/20-08-2021 υπουργικής απόφασης «Ομάδες και κλάδοι μαθημάτων, τρόπος και χρόνος εξέτασης και βαθμολόγησης, ορισμός και υποχρεώσεις επιτηρητών, υποχρεώσεις μαθητών κατά τη διάρκεια της εξέτασης, τρόπος διατύπωσης των θεμάτων, βαθμολόγηση των γραπτών δοκιμίων των προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων, αναβαθμολόγηση των γραπτών δοκιμίων προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων του Γενικού Λυκείου, τρόπος φύλαξης των γραπτών και κάθε άλλο σχετικό θέμα» (Β' 4134) (ΦΕΚ 3358/Β/12.6.2026)

¹⁷ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψεις 7, 19 και 20.

λειτουργικά διαθέσιμο στα σχολεία. Ελλείπει των αναγκαίων κανονιστικών ρυθμίσεων που θα καθόριζαν τον τρόπο ένταξης και λειτουργίας του στο εκπαιδευτικό σύστημα, δεν ήταν δυνατή η πλήρης ενσωμάτωσή του στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η θέσπιση του Προγράμματος Σπουδών συνιστούσε, συνεπώς, αναγκαία αλλά όχι επαρκή προϋπόθεση για την εκπλήρωση της σχετικής υποχρέωσης της Διοίκησης. Παρά την σημαντική αυτή πρόοδο, η παράλειψη ολοκλήρωσης του απαιτούμενου κανονιστικού πλαισίου εξακολουθούσε να υφίσταται και να συνιστά παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας. Και η σύνθετη και χρονοβόρα διαδικασία κατάρτισης των προγραμμάτων σπουδών δεν μπορούσε να δικαιολογήσει περαιτέρω καθυστέρηση της συμμόρφωσης της Διοίκησης.

Εκτός από το επιχείρημα περί σύνθετης και χρονοβόρας διαδικασίας, το ΣτΕ απέρριψε κατηγορηματικά και την επίκληση των αρχών της χρηστής διοίκησης και της προστατευόμενης εμπιστοσύνης ως λόγων δικαιολόγησης της μη συμμόρφωσης της Διοίκησης προς την υποχρέωση οργάνωσης ισότιμου εναλλακτικού μαθήματος.¹⁸ Έκρινε ότι οι αρχές αυτές δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν ως έρεισμα για την αναβολή ή την παράλειψη εκπλήρωσης συνταγματικών και υπερνομοθετικής ισχύος υποχρεώσεων, ούτε να νομιμοποιήσουν την διατήρηση μιας παράνομης κατάστασης που οφείλεται σε παρατεταμένη διοικητική αδράνεια. Αντιθέτως, η χρηστή διοίκηση επιβάλλει την έγκαιρη άσκηση των αρμοδιοτήτων της Διοίκησης, ενώ η προστατευόμενη εμπιστοσύνη δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την αρχή της νομιμότητας. Στο ίδιο πνεύμα, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι η Διοίκηση δεν δικαιούται να επικαλείται οργανωτικές ή πρακτικές δυσχέρειες που απορρέουν από τη δική της καθυστέρηση, προκειμένου να απαλλαγεί από υποχρεώσεις οι οποίες είχαν ήδη προσδιορισθεί με δεσμευτικές δικαστικές αποφάσεις.

Υπό τα δεδομένα αυτά, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι εξακολουθούσε να υφίσταται παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας, καθώς η Διοίκηση δεν είχε λάβει το σύνολο των αναγκαίων κανονιστικών, οργανωτικών και εκτελεστικών μέτρων που απαιτούνταν για την απρόσκοπτη διδασκαλία του μαθήματος σε όλους τους μαθητές και όλες τις μαθήτριες που επιθυμούσαν να το παρακολουθήσουν. Για τον λόγο αυτό, το ΣτΕ έκρινε την παράλειψη μη νόμιμη και την ακύρωσε,¹⁹ αναπέμποντας την υπόθεση στην Διοίκηση προκειμένου να συμμορφωθεί προς τις συνταγματικές και υπερνομοθετικής ισχύος υποχρεώσεις της, οι οποίες είχαν ήδη προσδιορισθεί με προηγούμενες δικαστικές αποφάσεις. Το Δικαστήριο επισήμανε, τέλος, ότι η Διοίκηση βρισκόταν σε κατάσταση υπερημερίας ως προς την εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής και όφειλε να προβεί άμεσα σε όλες τις αναγκαίες νομοθετικές, διοικητικές και οργανωτικές ενέργειες για την πλήρη και αποτελεσματική εφαρμογή του εναλλακτικού μαθήματος, όπως αρμόζει σε ένα σύγχρονο κράτος δικαίου και μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης.²⁰

¹⁸ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 19.

¹⁹ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 23.

²⁰ ΣτΕ 2417/2025 Γ' Τμ., σκέψη 24.

Συμπερασματικές σκέψεις

Η συζήτηση γύρω από το μάθημα των Θρησκευτικών παραμένει, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ευάγγελος Βενιζέλος, ανοικτή και πολυεπίπεδη.²¹ Εξακολουθούν να ανακύπτουν κρίσιμα ζητήματα τόσο ως προς την διαδικασία απαλλαγής των μαθητών, όσο και ως προς τον χαρακτήρα του ίδιου του μαθήματος, την συμβατότητά του με τις απαιτήσεις της θρησκευτικής ουδετερότητας και του πλουραλισμού, την ερμηνεία των άρθρων 3, 13 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος υπό το πρίσμα της ΕΣΔΑ, αλλά και τα όρια του δικαστικού ελέγχου επί εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών επιλογών της Διοίκησης. Η εξέλιξη της νομολογίας του ΣτΕ, σε διαρκή διάλογο με την νομολογία του ΕΔΔΑ, καταδεικνύει ότι δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί ένα οριστικά σταθερό και αδιαμφισβήτητο πλαίσιο για την θέση της θρησκευτικής εκπαίδευσης στο σύγχρονο δημοκρατικό σχολείο.²²

Αναμφίβολα οι πρόσφατες αποφάσεις του ΣτΕ συνιστούν σημαντικό νομολογιακό σταθμό, καθώς η συμβολή τους υπερβαίνει το στενό πεδίο της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Αφενός, γιατί μέσα από αυτές το Δικαστήριο υπενθύμισε με ιδιαίτερη έμφαση ότι η Διοίκηση δεν δύναται να αναβάλλει επ' αόριστον την εκπλήρωση συνταγματικών και διεθνών υποχρεώσεων της επικαλούμενη οργανωτικές δυσχέρειες, μεταβατικές ανάγκες ή πρακτικά εμπόδια που η ίδια όφειλε να έχει εγκαίρως αντιμετωπίσει. Αφετέρου, γιατί ενίσχυσε τον δικαστικό έλεγχο της διοικητικής αδράνειας, επιβεβαιώνοντας ότι η αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν εξασφαλίζεται μόνο μέσω της αποχής της Διοίκησης από παράνομες επεμβάσεις, αλλά απαιτεί και την έγκαιρη λήψη των αναγκαίων μέτρων για την πρακτική και ουσιαστική άσκησή τους.

Σε αυτό το πλαίσιο, η δημοσίευση των νέων Προγραμμάτων Σπουδών για το μάθημα της Ηθικής στο Γυμνάσιο και το Λύκειο, που θα τεθούν σε εφαρμογή από το σχολικό έτος 2026-2027 και απευθύνονται στους μαθητές που απαλλάσσονται από τα Θρησκευτικά, συνιστά αναμφίβολα μια σημαντική εξέλιξη. Πρόκειται, καταρχήν, για θετική εξέλιξη, έστω και καθυστερημένη. Παρά ταύτα, απομένει να κριθεί στην πράξη κατά πόσο το νέο μάθημα θα ανταποκριθεί στις συνταγματικές απαιτήσεις για ισότιμη εκπαίδευση, θα καλύψει ουσιαστικά τις ανάγκες των απαλλασσόμενων μαθητών και θα επιλύσει τα πρακτικά ζητήματα που έχουν αναδειχθεί επί μακρόν στη σχολική καθημερινότητα.

²¹ Βλ. Ε. Βενιζέλος, «Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των Θρησκευτικών. Ο εσωτερικός διάλογος στο ΣτΕ και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του ΕΔΔΑ», Νομοκανονικά 1/2020, σελ. 30.

²² *Idem*, σελ. 26-30.